

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rechtsextremisme: Opmerkingen over theorie en praktijk van een complex verschijnsel

Meijerink, F.G.J.; Mudde, C.E.; Holsteyn, J.J.M. van

Citation

Meijerink, F. G. J., Mudde, C. E., & Holsteyn, J. J. M. van. (1995). Rechtsextremisme: Opmerkingen over theorie en praktijk van een complex verschijnsel. *Acta Politica*, 30: 1995(4), 381-397. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450281>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450281>

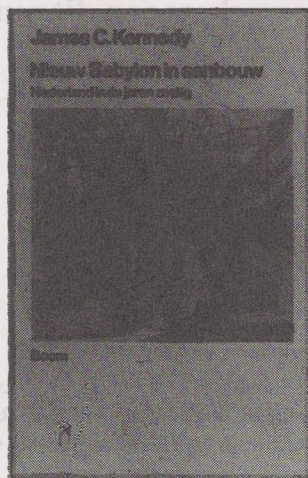
Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Binnenkort verschijnt

James C. Kennedy

Nieuw Babylon in aanbouw

Nederland in de
jaren zestig

De jaren zestig waren jaren vol spanningen: de revolutie in Parijs, de strijd om de burgerrechten in Amerika, demonstraties tegen de Vietnamoorlog en niet te vergeten: het befaamde 'generatieconflict' waarin de jeugd opstond tegen de verstarde oudere generatie en haar gezag betwistte. Ook in Nederland zou de spanning te snijden zijn geweest. Daar kwam een naoorlogse generatie immers in botsing met het vooroorlogse verzuilde bestel, dat werd verdedigd door kleinburgerlijke en bekrompen 'regenten'.

Maar is dit een juist beeld van het decennium? Kennedy toont aan dat – in vergelijking met zijn geboorteland de Verenigde Staten – de omvangrijke culturele veranderingen in Nederland bijzonder vlot verliepen. Nederland ontwikkelde zich binnen korte tijd van een traditioneel en godsdienstig land tot een samenleving waar in de ogen van buitenstaanders alles mogelijk scheen. En deze opmerkelijke transformatie kwam tot stand zonder veel geweld en grote spanningen. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren, maar Kennedy beperkt zich tot de belangrijkste: de denkbeelden en het gedrag van Nederlandse 'regenten'. Terwijl veel Amerikaanse gezagsdragers zich sterk verzetten tegen nieuwe ontwikkelingen, deden Nederlandse leiders slechts weinig moeite om de status quo te handhaven. Dit kwam niet zozeer door hun vooruitstrevendheid, als wel door de overtuiging dat veranderingen niet meer tegen te houden waren; 'met de tijd meegaan' leek de enige verstandige optie. Kennedy toont aan hoe doorslaggevend deze houding was in de veranderingen binnen de buitenlandse politiek, kerken, moraal, (tegen)cultuur, gezagshandhaving en partijpolitiek.

De auteur ontmaskert de grote ironie van de jaren zestig: de architecten van het Nederlandse 'Nieuw Babylon' waren behoudende 'regenten' en kerkvaders die vrij baan gaven aan de ontwikkelingen in dit decennium.

f 45,- isbn 90 5352 228 x

Uitgeverij Boom

Postbus 400, 7940 AK Meppel in de boekhandel

Rechtsextremisme Opmerkingen over theorie en praktijk van een complex verschijnsel

F.G.J. Meijerink
C.E. Mudde
J.J.M. van Holsteyn

1. Inleiding

Eén van de opmerkelijkste verschijnselen van de jaren tachtig was de opkomst en groei van extreem-rechtse partijen in West-Europa. Gedurende de eerste veertig na-oorlogse jaren was extreem-rechts '(...) zu eenem politieken Randphänomen herabgesunken' (Backes 1987: 71). Ook in Nederland verkeerde het (partij-politiek) georganiseerde rechtsextremisme lange tijd in een toestand van sluimering en marginaliteit (Van Donselaar 1991; zie ook Iddekinge & Paape 1970). In wat de derde fase van het na-oorlogse rechtsextremisme is genoemd (Von Beyme 1988) kwam hieraan een einde.

De opkomst van extreem-rechts werd bovenal geconstateerd aan de hand van electorale successen. In Nederland kwam Janmaat namens de Centrum-partij in 1982 in de Tweede Kamer, in Frankrijk behaalde het Front National ruim tien procent bij de Europese verkiezingen van 1984, in Oostenrijk steeg de populariteit van de FPÖ met de komst van de door velen van extreem-rechtse of rechtsextremistische sympathieën betichte Jörg Haider als voorzitter in 1986, de Italiaanse Lega's kwamen in 1987 in de Kamer en Senaat waarna in 1989 een ware triomftocht begon, in België (of beter: Vlaanderen) begon de opmars van het Vlaams Blok bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 en in het toenmalige West-Duitsland slaagden de Republikaner er in 1989 bij deelstaatverkiezingen in West-Berlijn en bij de Europese verkiezingen in relatief veel stemmen te vergaren. Het (toegenomen) geweld tegen 'buitenlanders' en asielzoekers zou evenzeer duiden op een groeiende kracht van het rechtsextremisme (Onderzoekscommissie 1991; Ford 1992; Merkl 1995; zie voor Nederland FOK 1993; zie ook Van Donselaar 1993; Witte 1993).

Naast een maatschappelijk en politiek debat heeft het herlevend rechtsextremisme een wetenschappelijk debat op gang gebracht en aanleiding gegeven tot velerlei onderzoek en publicaties.¹ In vele publicaties blijft echter een niet onbelangrijk aspect onderbelicht: wat is rechtsextremisme? Waar heeft dit begrip betrekking op? Wat is de betekenis ervan? In het navolgende zal

hieraan aandacht worden besteed. Uiteengezet wordt dat het bij rechtsextremisme gaat om een politieke ideologie (§ 2). Hierna wordt geschetst op welke wijze ons onderzoek naar het daadwerkelijk voorkomen van deze ideologie is opgezet en uitgevoerd (§ 3) en wordt nagegaan of de theoretische constructie in de praktijk bruikbaar en te handhaven is: gepoogd wordt na te gaan of de op papier aanwezige en samenhangende onderdelen van rechtsextremisme in de werkelijkheid van alledag te vinden zijn (§ 4). Tot slot wordt ingegaan op mogelijke verbeteringen van het gepresenteerde model (§ 5) en van de theorie (§ 6).

2. Rechtsextremisme

Wat onder rechtsextremisme moet worden verstaan is niet geheel duidelijk. Een eenduidige omschrijving ervan ontbreekt, overeenstemming is afwezig.

Trotz einer jahrzehntealten internationalen Forschungstradition konnten sich die Sozialwissenschaften bis heute nicht auf eine allgemein akzeptierte theoretische Begriffsbestimmung von Rechtsextremismus einigen. (Ueltzhöffer 1983: 367)

De begripsverwarring (zie o.a. ook Kowalsky & Schroeder 1994b; Pfahl-Traughber 1993: 14-29) is mede een gevolg van het feit dat het begrip in het maatschappelijke en politieke discours door vergaande verruiming en verwatering meer dan eens ontdaan is van een zelfstandige betekenis. Het begrip rechtsextremisme lijkt een zelfde weg af te leggen als het begrip fascisme, dat volgens Von der Dunk na verloop van tijd een omkering onderging: was eerst het fascisme het kwaad, later werd al het kwaad fascisme genoemd (in Van Donselaar 1991: 18; zie ook Von der Dunk 1975). Het begrip rechtsextremisme dreigt eveneens te verworden tot een in de discussie wellicht bruikbare maar voor het overige inhoudsloze krachtterm:

Wie viele Begriffe, hat auch die Bezeichnung Rechtsextremismus eine Doppelfunktion. Wissenschaftlich seriös angewendet, dient sie der Erkenntnis, als Kampfvokabel im tagespolitischen Streit aber der Abstempelung des politischen Gegners. (Knütter 1991: 12)

Als de begripsverwording buiten beschouwing blijft is het probleem nog niet opgelost. Ook in het wetenschappelijk jargon heeft het begrip op vele zaken betrekking. Het aldus opdoemende probleem van begripsafbakening en -bepaling kan er aanleiding toe zijn het begrip te vermijden en te vervangen door een ander (zie bijv. Elbers & Fennema 1993). Een andere, hier geprefereerde mogelijkheid is het begrip te handhaven doch de betekenis er-

van te beperken en duidelijk(er) te omschrijven. Herz onderscheidde zes ladingen onder de vlag rechtsextremisme: de partij-organisatie, de doelstellingen, de middelen en tactiek, de sociale structuur van de electorale achterban, de persoonlijkheidsstructuur van deze kiezers, en tenslotte de ideologie (Herz 1975: 29-47). De belangrijkste en vanuit wetenschappelijk oogpunt meest bruikbare was de ideologie. Wij wensen het begrip rechtsextremisme hiervoor te reserveren: bij rechtsextremisme gaat het om een politieke ideologie.

Nog zijn de begripsproblemen de wereld niet uit. Een ideologie betreft een *complex* van opvattingen, een min of meer coherent geheel aan denkbeelden omtrent de gewenste inrichting van (de relatie tussen) staat en samenleving. De vraag die zich opdringt is die naar de onderdelen van rechtsextremisme-als-ideologie, naar te onderscheiden denkbeelden van rechtsextremisme. Op dit punt bestaat evenmin eensgezindheid. Soms wordt één enkel aspect bepalend geacht, zoals vreemdelingenhaat (o.a. Husbands 1981), een anti-democratisch streven (o.a. Doll 1990) of het benadrukken van vooruitgangsvijandige krachten (o.a. Hartmann, Steffen & Steffen 1985). In de regel wordt echter een combinatie van twee of meer aspecten genoemd. Hierbij kan onder meer gedacht worden aan racisme, xenofobie en nationalisme (Macridis 1989), aan nationalisme, racisme, militarisme, anti-communisme en anti-democratische opvattingen (Fielding 1981) of aan een minimumrepertoire bestaande uit '(...) een sterk nationalisme, anti-communisme, sexismen en racisme, een niet-demokratische opstelling en een roep om politiegewalt en een sterk leger' (Pennings & Brants 1985: 44). De opsomming van kenmerken krijgt soms het karakter van een waslijst:

(...) it may suffice to name the dimensions which according to our definition together form the core of right-extremist thinking. Those dimensions (...) are: extreme nationalism, ethnocentrism, anti-communism, anti-parliamentarianism, anti-pluralism, militarism, law-and-order thinking, a demand for a strong political leader and/or executive, anti-Americanism and cultural pessimism. (Falter & Schumann 1988: 101)

En:

Als 'rechtsextremistisch' werden Personen, Gruppen, Parteien und Organisationen bezeichnet, für die in der Tradition des Faschismus bzw. Nationalsozialismus eine hierarchische, ethnozentristische Gesellschaftsordnung, gestützt auf einen nationalistischen, starken Staat, politisches Leitbild ist. Konservative Sekundärtugenden und Werte, wie Familie, Pflicht, Ordnung, Sauberkeit, werden radikalisiert, indem sie von ihrer Bindung an rechtsstaatlich-parlamentarische Politikprozesse gelöst und in obrigkeitstaatlich-vordemokratische autoritäre Ordnungskonzepte eingebunden werden. Das prekäre Verhältnis zur liberalen Demokratie zeigt sich darüber hinaus in den tendenziellen Ablehnung der Menschenrechte zugunsten einer organischen, sozialdarwinistischen Sicht von Gesellschaft.

Als Verhaltensattitüde gelten rigide Denkstrukturen in bezug auf Ethnozentrismus und politisches Führertum, ausgeprägte Law-and-order-Mentalitäten, 'männliche' Persönlichkeitsmerkmale, wie Kraft, Härte, Ausdauer, Durchsetzungsvermögen, Kameradschaft bis hin zu militanten Formen politischer Beteiligung, aber auch die provokative Verwendung von faschistischen Symbolen und Accessoires als Ausdruck individueller und kollektiver rechtsextremer Potentiale. (Jaschke 1987: 488)

Het moge zo zijn dat in kwantitatief noch in kwalitatief opzicht overeenstemming bestaat over de exacte betekenis van rechtsextremisme als ideologie, dat wil niet zeggen dat geen grootste gemene deler gevonden kan worden. Op basis van een dertigtal omschrijvingen, afkomstig van auteurs uit diverse landen om land-specifieke factoren geen te zwaar gewicht te geven, is gekomen tot een invulling van rechtsextremisme met de volgende onderdelen: nationalisme, etnocentrisme, racisme, xenofobie (vreemdelingenangst), autoritarisme en opvattingen die verbonden zijn met een anti-democratische houding en de hang naar een sterke leider (Van Holsteyn & Mudde 1992a; zie ook Van Holsteyn & Mudde 1992b; Mudde 1995).

Het voert te ver de deelbegrippen van rechtsextremisme hier stuk voor stuk op theoretisch niveau volledig uit te werken (zie hiervoor Van Holsteyn & Mudde 1992b; Mudde 1995); voor de duidelijkheid zullen er wel enkele woorden aan worden besteed. Bij *nationalisme* gaat het niet alleen om een allesoverheersende loyaliteit van het individu aan de natie-staat (zie o.a. Kohn 1965) maar tevens om een politieke doctrine die stelt dat staatsgrenzen en nationale scheidslijnen moeten samenvallen. Gestreefd wordt naar een natie-staat die zich kenmerkt door externe exclusiviteit en interne homogeniteit: 'Niet alleen moeten allen die in Xland wonen ook Xlanders zijn, maar alle Xlanders moeten ook in Xland wonen.' (Koch 1993: 17) Onder de noemer *etnocentrisme* gaat een veelheid aan houdingen en opvattingen schuil. Kenmerkend is de combinatie van een sterk positieve houding ten opzichte van de eigen groep (*ingroup*) met een sterk negatieve houding ten opzichte van andere groepen (*outgroups*) (zie o.a. Eisinga & Scheepers 1989). *Xenofobie* (vreemdelingenangst) kan als een bijzondere vorm van etnocentrisme worden beschouwd, waarbij de angst voor of vijandigheid ten aanzien van vreemdelingen de boventoon voert (Mudde 1995). Bij *racisme* gaat het ons om de klassieke betekenis van het begrip met als kern het idee van natuurlijke, biologische en erfelijke verschillen tussen rassen, waarbij mede centraal staat het idee van een rangorde van rassen (zie o.a. Geiss 1988). Hoewel deze betekenis terrein heeft verloren aan een culturele invulling van het begrip racisme, heeft de klassieke betekenis vanwege de duidelijkheid en het feit dat een onderscheid met andere begrippen gemakkelijker aan te brengen is onze voorkeur boven het zogenaamde 'nieuw racisme' (Barker 1981) of 'etno-pluralisme' (Backes 1989).² Het begrip *autoritarisme* is na verschijnen van de

studie naar de autoritaire persoonlijkheid (Adorno e.a. 1950) ingeburgerd en vormt een vast onderdeel van welhaast elk (empirisch of survey-) onderzoek naar rechtsextremisme. Voor ons is primair van belang dat binnen het rechtsextremisme opvattingen worden aangehangen die discipline, mentale hardheid en ontzag voor autoriteiten benadrukken. Een omschrijving van anti-democratische opvattingen is moeilijk te geven, afhankelijk als deze is van de invulling van het begrip democratie. Voor ons doel volstaat op te merken dat de inhoud van *anti-democratie* primair betrekking heeft op democratie als procedure en op de afwijzing van de principiële gelijk(waardig)heid van burgers. In een positievere omschrijving gaat het om het idee van de organische staat. De staat wordt opgevat als een organisme, een levend wezen, een lichaam:

In een lichaam heeft alles zijn plaats en taak: het hart, de hersenen, de spieren enz. Een hart alleen is niets, pas als onderdeel van het lichaam is het belangrijk. Zo is het ook met een volk en de verschillende groepen daarin. Elke groep heeft haar vaste plaats en taak. Groepen die deze vaste ordening willen doorbreken of opkomen voor hun eigen belangen, zijn ziektekiemen (...). (Meeuse 1981: 23-24)

De *hang naar een sterke leider* is een meer concrete opvatting die past bij het geheel aan anti-democratische denkbeelden.

Op theoretisch niveau laat de complexiteit van het begrip rechtsextremisme zich – zij het met enige moeite – vatten. De vraag is dan of de theoretische (re)constructie praktische relevantie bezit. Kan het in de studeerkamer in elkaar gezette bouwwerk een stootje hebben of is het niet in staat een confrontatie met de werkelijkheid te overleven? Bestaat er, anders dan op papier, op het niveau van de individuele burger iets als rechtsextremisme als politieke ideologie, met een inhoud zoals in het voorgaande is uiteengezet?

3. Onderzoek en analysetechniek

3.1 Het onderzoek

De theoretische constructie is twee maal in de vorm van survey-onderzoek met de werkelijkheid geconfronteerd. In het voorjaar van 1992 is door een groep studenten onderzoek gedaan naar maatschappelijke en politieke opvattingen, rechtsextremisme in het bijzonder. Om praktische redenen was het onderzoek opgezet in samenspraak met het *Haarlems Dagblad*, dat bereid was een a-selecte steekproef uit haar abonneebestand ter beschikking te stellen en een aankondiging te plaatsen (dd. 20 mei 1992) waarin werd opgeroepen aan het onderzoek mee te doen. Het tweede, in de gemeente Almeloo

gehouden onderzoek werd najaar 1993 uitgevoerd in het kader van een stage-opdracht van een student Politieke Wetenschappen (RUL) en vond plaats met medewerking van de gemeente Almelo (zie Van Driel & Van Holsteyn 1994). Deze medewerking bestond onder meer uit het trekken van een a-selecte steekproef van 1000 inwoners (ouder dan 17 jaar).

De datavergaring vond in beide gevallen plaats via een schriftelijke vragenlijst.³ Wat Haarlem betreft, werd in een begeleidend schrijven uiteengezet welke persoon binnen het huishouden geacht werd de vragen te beantwoorden (diegene van achttien jaar en ouder die het eerste jarig was). Van de 1970 verzonden vragenlijsten werden er 754 tijdig en op bruikbare wijze ingevuld geretourneerd, een respons van bijna 40%. De instructie voor het invullen is overigens niet door iedereen correct begrepen en/of opgevolgd; van de ontvangen vragenlijsten bleek een relatief groot deel van mannen afkomstig. In Almelo werden 483 vragenlijsten teruggestuurd, waarvan er 465 op bruikbare wijze waren ingevuld (respons 47%). In Almelo was een vergelijking van de respons met bekende gegevens met betrekking tot de verdeling van de kenmerken geslacht, leeftijd, opleiding, religie en wijk mogelijk; deze vergelijking wees op een lichte oververtegenwoordiging van hogeropgeleiden. Overigens is de hoogte van en eventueel enige vertekening in de respons evenmin als de mogelijk eigen aard (in Haarlem ging het om mensen/huishoudens met een abonnement op een lokaal dagblad) van de onderzochte populatie funest voor de waarde van het onderzoek, daar het ons bovenal te doen was enig zicht te krijgen op de aanwezigheid van de *samenhang* tussen onderdelen van rechtsextremisme-als-ideologie (zie o.a. Van der Eijk & Irwin 1988: 230).⁴

3.2 Een structureel vergelijkingen model en tweede orde factor analysemodellen

Voor het onderzoeken van (het meetmodel van) rechtsextremisme-als-ideologie is gebruik gemaakt van het statistische programma EQS (zie o.a. Bentler & Weeks 1980; 1982; Dunn, Everitt & Pickels 1993). EQS is een vanwege de relatief grote gebruikersvriendelijkheid aan populariteit winnende 'variant' van LISREL (zie o.a. Jöreskog & Sörbom 1984).⁵ In beide gevallen gaat het om statistische programma's voor het schatten van de parameters van een structurele vergelijkingen model. In het onderhavige geval is sprake van een zogenaamd tweede orde factor analyse (zie Jöreskog & Sörbom 1984), daar latente variabelen op twee niveaus worden gespecificeerd. De eerste orde factoren worden gevormd door de deelbegrippen, terwijl het centrale concept rechtsextremisme de tweede orde factor is. Aldus ligt met het structurele vergelijkingen model via EQS de weg open naar het ant-

woord op de vraag of het op basis van de theorie met betrekking tot rechtsextremisme geschetste model van onderling samenhangende deelbegrippen een goed of althans bevredigend model is of vervangen moet worden door een ander model.⁶

4. Het meetmodel voor rechtsextremisme

Rechtsextremisme is omschreven als een politieke ideologie met te onderscheiden, samenhangende onderdelen. In het onderzoek waren hiervoor verschillende indicatoren opgenomen.⁷ Voor racisme en voor anti-democratie betrof het in eerste instantie twee stellingen, voor nationalisme en xenofobie vier, voor ethnocentrisme vijf en voor autoritarisme zeven.⁸ Alle stellingen kenden hetzelfde antwoordformaat: helemaal mee eens/mee eens/niet mee eens, niet mee oneens/mee oneens/helemaal mee oneens.

Uit een eerste analyse (van de gegevens van Haarlem) was gebleken dat de correlaties tussen de twee anti-democratie stellingen onderling en de overige stellingen relatief laag waren (respectievelijk lager dan .348 en .443).⁹ Deze correlaties werden te laag geacht en derhalve is besloten in het vervolg van de analyse (en in het onderzoek in Almelo) anti-democratie als deelbegrip buiten beschouwing te laten. Met uitzondering van het begrip racisme, waarvoor slechts twee indicatoren beschikbaar waren, is voor de deelbegrippen via exploratieve factor-analyse onderzocht in hoeverre de schaaltes konden worden beschouwd als indicatoren van een unidimensionaal deelbegrip. Dit heeft voor diverse deelbegrippen tot gevolg gehad dat één of (in het geval van autoritarisme) meer indicatoren vervallen zijn, omdat ze niet goed door een één-factor model verklaard konden worden.¹⁰ Tabel 1 biedt een overzicht van de stellingen die voor zowel Haarlem als Almelo in het uiteindelijke meetmodel gebruikt zijn.

Het op basis van de literatuur geconstrueerde en in het voorgaande geschetste model voor rechtsextremisme-als-ideologie is getoetst met behulp van de gegevens van in totaal 557 (Haarlem) en 352 (Almelo) respondenten die op *alle* (bruikbaar gebleken) stellingen een antwoord hebben gegeven.¹¹ Het getoetste model blijkt een chi-kwadraat waarde van 440 (voor Haarlem) respectievelijk 425 (voor Almelo) met 99 vrijheidsgraden te hebben. Dit levert in beide gevallen een p-waarde op die kleiner is dan .001. Het model zou dan ook verworpen moeten worden.

Hoewel de neiging tot verwerping van het geschetste model begrijpelijk en terecht is, moeten bij die verwerping enkele kanttekeningen worden geplaatst. Deze kanttekeningen verzachten en relativeren het harde oordeel over het model en de gevonden resultaten. Allereerst is het zo dat bij het onderhavige soort structurele modellen continue variabelen verondersteld

Tabel 1: Gebruikte schalen voor het tweede orde factor analyse model

CONSTRUCT	INDICATOR
NAT 1	Een belangrijke taak voor het onderwijs is het bijbrengen van vaderlandsliefde aan de leerlingen.
NAT 2	Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen zoals de vlag en het volkslied.
NAT 3	Ik ben er trots op een Nederlander te zijn.
RAC 1	Niet alleen ons milieu, maar ook ons ras moet zuiver gehouden worden.
RAC 2	Huwelijken tussen mensen van een verschillend ras zouden verboden moeten worden.
ETN 1	Er is in Nederland te weinig begrip voor gastarbeiders.
ETN 2	Buitenlanders vormen een bedreiging voor onze cultuur.
ETN 3	Het is goed dat buitenlanders die hier al enkele jaren wonen hun gezin naar Nederland laten overkomen.
ETN 4	Buitenlanders maken meer misbruik van de sociale voorzieningen dan Nederlanders.
ETN 5	Als meer dan de helft van de mensen in mijn straat buitenlander is, dan ga ik verhuizen.
ETN 6	Onze sociale voorzieningen zijn niet bedoeld voor gastarbeiders.
AUT 1	Het belangrijkste wat kinderen moeten leren is gehoorzaamheid en eerbied voor gezag.
AUT 2	Wat jongeren op de eerste plaats moeten leren is zelfbeheersing en vastberadenheid.
AUT 3	Het belangrijkste wat een leraar moet kunnen is orde houden.
XNO 1	Als je met joden zaken doet, moet je extra oppassen.
XNO 2	Zigeuners zijn nooit te vertrouwen.

worden. In onze analyse is daarentegen gebruik gemaakt van sterk gediscriteerde gegevens, te weten van vijf-puntsschaaltjes. Ten tweede moet worden opgemerkt dat de variabelen vrijwel zonder uitzondering scheef verdeeld zijn en een significante kurtosis hebben. Transformatie van alle variabelen kan worden overwogen maar zou in dit verband te ver voeren (zie ook Meijerink 1995; zie voor de gevoeligheid van de modeltoetsen voor scheef verdeelde en/of gepiekte variabelen o.a. Bollen 1989). Ten derde kan worden bewezen dat bij een voldoende grote steekproef *ieder* model verworpen kan worden; onze analyse heeft betrekking op relatief omvangrijke steekproeven (N=557 resp. 352). Hiermee samenhangend kan ten vierde worden opgemerkt dat andere maten die de juistheid van het model uitdrukken – en die het voordeel hebben *onafhankelijk* te zijn van de grootte

van de steekproef – laten zien dat het model wel bij de gegevens past. De Bentler-Bonnett genormeerde en niet-genormeerde fit-indices (Bentler 1988) bedragen .884 respectievelijk .887 (voor Haarlem) en .839 respectievelijk .843 (voor Almelo) en wijzen daarmee, met name in het geval van Haarlem, niet duidelijk in de richting van verwerping van het model. Tenslotte mag niet uit het oog verloren worden dat het veronderstelde model sterk restrictief is, omdat unidimensionele indicatoren verondersteld worden. Dit houdt in dat ieder latent (deel)begrip wordt gemeten door een aparte set indicatoren.

Bij de verwerping van het huidige model gaat het aldus om een grensgeval, om een model dat de toets der empirische kritiek *nèt* niet kan doorstaan. Hiermee kan het wel degelijk uitgangspunt zijn voor nader onderzoek.

5. Mogelijke aanpassingen van het meetmodel

De verwerping van het model geeft aanleiding tot een aantal opmerkingen en suggesties voor ingrepen, deels van min of meer technische en deels – en van groter belang – van theoretische aard. Allereerst een opmerking over de operationalisatie: een eerste en vanuit de theoretische uitwerking van het verschijnsel rechtsextremisme voor de hand liggende ingreep zou bestaan uit het toevoegen van het idee van anti-democratische houdingen en opvattingen. Het is hierbij uiteraard van belang een juiste operationalisatie te ontwikkelen. Dit zal niet eenvoudig zijn, gezien de inherente dubbelzinnigheid van het begrip (anti-)democratie, waarin inhoudelijke én procedurele elementen aanwezig zijn. Wat operationalisatie betreft lijken de factoren nationalisme en ethnocentrisme, waarvan in de gebruikte indicatoren het negatieve aspect dominant is, eveneens voor verbetering vatbaar.

Mede gezien het feit dat het bij de verwerping van ons model om een grensgeval gaat, is het ook zaak om naar mogelijke aanpassingen ervan te kijken. Wat het meetmodel betreft kan worden onderzocht of er, uitgaande van unidimensionele indicatoren, modellen zijn die beter passen bij de data. Een voorbeeld van een alternatief model is af te leiden uit de schattingen van de correlaties tussen de vijf (resterende) deelbegrippen (zie tabel 2). Hier zien we, voor Haarlem beter dan voor Almelo, een tweetal clusters van correlaties. De eerste wordt gevormd door de drie factoren die primair en expliciet te maken hebben met buitenlanders of anderszins met 'vreemdelingen': ethnocentrisme, xenofobie en racisme. De tweede cluster heeft betrekking op autoritarisme en nationalisme, en wordt gedomineerd door de factor autoritarisme.¹²

De aanwezigheid van deze clusters biedt een tweetal mogelijkheden. Enerzijds kunnen binnen het ontwikkelde tweede orde factor model enige

Tabel 2. Geschatte correlaties tussen de vijf latente factoren

	Natio- nalisme	Autori- tarisme	Racisme	Etno- centrisme	Xenofobie
Haarlem					
Nationalisme	-				
Autoritarisme	.856	-			
Racisme	.660	.710	-		
Etnocentrisme	.569	.602	.754	-	
Xenofobie	.494	.573	.774	.652	-
Almelo					
Nationalisme	-				
Autoritarisme	.600	-			
Racisme	.468	.521	-		
Etnocentrisme	.494	.445	.628	-	
Xenofobie	.381	.438	.632	.463	-

vergaande restricties worden losgelaten. In het originele model gold als restrictie dat de gebruikte indicatoren slechts door één enkele factor werden bepaald.¹³ Het loslaten van deze belangrijke restrictie vergroot de kans van slagen van het meetmodel: binnen het tweede orde factor model daalt weliswaar het aantal vrijheidsgraden maar ook de chi-kwadraatwaarde, waarmee de kans dat het model past weer toeneemt. Anderzijds kan, als alternatief voor het tweede orde factor model, een derde orde factor analyse model worden geconstrueerd, met op het eerste niveau de vijf factoren, op het tweede niveau een buitenlanders/vreemdelingen-factor en een nationalisme/autoritarisme-factor en tenslotte op het derde niveau de centrale factor: rechtsextremisme.

Tot slot kan gedacht worden aan het toepassen van een andere analyse-techniek voor het construeren van het meetmodel. Zo kan worden gewezen op het model van de Vlaamse onderzoekers De Witte en Billiet (1990; 1992; zie ook De Witte, Billiet & Scheepers 1994). Zij starten met een ongeveer gelijke definitie van rechtsextremisme, te weten een combinatie van 'racisme, extreem volksnationalisme, het leiderschapsprincipe, de verwerping van de parlementaire democratie en de verwerping van alles wat "links" is' (De Witte, Billiet & Scheepers 1994: 88). Deze vijf componenten worden met behulp van in totaal zes indicatoren gemeten. Vervolgens construeren zij met behulp van factoranalyse een rechtsextremisme-schaal. Hoewel zowel de theoretische als de empirische uitwerking van rechtsextremisme verschillen vertoont met het hier gepresenteerde begrip, zijn de gelijkenissen groot genoeg om in toekomstig onderzoek een vergelijkbare operationalisatie in de Nederlandse context te proberen.

6. Mogelijke aanpassingen van de theorie

Stel dat de geopperde min of meer technische ingrepen (andere en betere operationalisatie, aanpassingen met betrekking tot het meetmodel, andere analysetechniek) worden toegepast, maar dat blijkt dat ook dan nog geen passend model kan worden geconstrueerd. Wat dan? In dat geval is het noodzakelijk terug te gaan naar de ideeën die wij in het begin van ons betoog over rechtsextremisme als politieke ideologie hebben ontwikkeld. Concreet zal geconcludeerd moeten worden dat het verschijnsel rechtsextremisme (zoals boven gedefinieerd) in de empirie niet bestaat. Dit kan op zijn beurt tot twee stappen leiden: verwerping van het begrip rechtsextremisme of aanpassing (binnen de door de theorie gestelde grenzen) van de definitie van rechtsextremisme. Hoewel de twee stappen sterk lijken te verschillen, vallen de consequenties van beide grotendeels samen.

In het eerste geval blijft de term rechtsextremisme gereserveerd voor de bovenstaande stringente definitie, waarbij van belang is dat alle onderscheiden onderdelen van rechtsextremisme aanwezig zijn. Toekomstig empirisch onderzoek zal zich dan moeten richten op die diverse deelbegrippen. Wellicht kunnen deze deelbegrippen de bouwstenen vormen van nieuwe combinaties en, indien noodzakelijk, begrippen. Binnen de studie naar 'rechtsextremistische' partijen in de jaren tachtig wordt meer dan eens gebruik gemaakt van deze route: nieuwe begrippen worden gepresenteerd na de – veelal niet of nauwelijks gefundeerde – mededeling dat rechtsextremisme niet meer of minder belangrijk is (zie o.a. Elbers & Fennema 1993; Betz 1994; Taggart 1995).

Onze voorkeur gaat uit naar een beperkte aanpassing van de definitie van het begrip rechtsextremisme. In dit stuk is gekozen voor de meest restrictieve definitie van rechtsextremisme, in die zin dat sprake is van een noodzakelijke combinatie van *alle* kenmerken. Veel auteurs definiëren rechtsextremisme echter minder restrictief door te spreken over *een* combinatie van kenmerken, waarbij de aard en samenstelling van de combinatie van kenmerken vaag blijft. Hierbij schijnt men impliciet iedere combinatie van tenminste twee van de genoemde kenmerken als rechtsextremisme te accepteren. Wanneer men dit uitgangspunt onderschrijft, zoals wij voorstellen te doen, kunnen drie combinatie-methoden worden onderscheiden: de kwantitatieve, de kwalitatieve en de gemengde (Mudde 1995: 218–219). In het eerste geval gaat het simpelweg om de aanwezigheid van een (beperkt) aantal van de relevante factoren, waarbij het er eigenlijk niet toe doet om welke factoren het gaat. Bij de kwalitatieve aanpak is de aanwezigheid van een (of meer) specifieke genoemde factor(en) bepalend. In dit kader kan gedacht worden aan de in Duitsland gangbare werkwijze, waarbij anti-democratische elementen noodzakelijke voorwaarde voor (rechts)extremisme

zijn. In de gemengde benadering kan worden gedacht aan het eisen van de aanwezigheid van elementen uit de twee hiervoor reeds onderscheiden clusters: van rechtsextremisme is dan sprake bij aanwezigheid van of een hoge score op ten minste een factor van het vreemdelingen-buitenlanders cluster en ten minste een van de autoritarisme-nationalisme cluster.

Ondanks dat dergelijke invullingen van het begrip rechtsextremisme frequent voorkomen in de literatuur, zijn zij niet zonder gevolgen. Zo is er, ongeacht de gekozen werkwijze (kwantitatief, kwalitatief, gemengd), sprake van meerdere vormen van rechtsextremisme. Het rechtsextremisme als eenduidige politieke ideologie bestaat eigenlijk niet (meer); er bestaan diverse vormen en uiteenlopende invullingen van rechtsextremisme. Het gaat dan om ideologieën die verwant maar niet identiek zijn. Aldus leidt deze aanpak tot het idee van het rechtsextremisme als ideologische familie, met tal van gelijkende maar niet gelijke leden. Zoals er onder de noemer liberalisme en socialisme verwante maar meer of minder afwijkende samenhangende opvattingen schuil gaan over de (gewenste) inrichting van de samenleving, zo kunnen diverse rechtsextremistische stromingen onder de noemer rechtsextremisme gebracht worden.

7. Slotopmerkingen

Op theoretisch niveau kan rechtsextremisme worden opgevat als een zelfstandige politieke ideologie. Het gaat in deze duiding niet om één enkele opvatting, maar om een complex van te onderscheiden doch samenhangende opvattingen over de voorgestane inrichting van de samenleving. Hier werd rechtsextremisme-als-ideologie gedefinieerd als een combinatie van zes kenmerken: nationalisme, etnocentrisme, racisme, xenofobie, autoritarisme en anti-democratische houdingen. Op empirisch niveau heeft deze ideologie zich, althans in door ons op lokaal niveau uitgevoerd onderzoek, niet laten vaststellen. Het op basis van de literatuur ontwikkelde model kon de confrontatie met de werkelijkheid niet doorstaan. Dat kan te maken hebben met een aantal haken en ogen van het door ons toegepaste meetmodel of met feilen in de operationalisatie van de deelbegrippen.

Het mag echter niet worden uitgesloten dat rechtsextremisme als hierboven gedefinieerd in de empirie simpelweg niet bestaat. In dit geval stellen wij voor het begrip wel te handhaven, maar haar definitie enigszins aan te passen. In plaats van de noodzakelijke aanwezigheid van alle zes kenmerken te verlangen, kan rechtsextremisme ook slechts de aanwezigheid van enkele van de zes kenmerken behoeven. Hiervoor worden drie combinatie-methoden gepresenteerd: de kwantitatieve, de kwalitatieve en de gemengde. Deze veronderstellen echter alle niet langer één rechtsextremisme, maar

verschillende, gelijkende maar niet gelijke vormen van rechtsextremisme, welke allen deel uitmaken van een breder rechtsextremistische ideologie. Of deze vormen of varianten van rechtsextremisme wel in de empirie gevonden kunnen worden, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

Noten

1. Zie voor recente overzichtswerken onder meer Chelos, Ferguson & Vaughan 1991; De Schampeleire & Thanassekos 1991; Elbers & Fennema 1993; Hainsworth 1992; Kirfel & Oswalt 1991; Kowalsky & Schroeder 1994; Merkl & Weinberg 1993; Pfahl-Traugher 1994; Stouthuysen 1993; de tijdschriften *West European Politics* 11/2 (1988), *European Journal of Political Research* 22/1 (1992), *Parliamentary Affairs* 45/3 (1992), *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 85/3 (1994) en *Res Publica* 37/2 (1995) waren geheel aan rechtsextremisme en rechtsextremistische partijen gewijd.
2. Kenmerkend voor dit nieuwe racisme of etnopluralisme is dat, anders dan bij het klassieke racisme, er bij het onderscheid tussen bevolkingsgroepen niet wordt gesproken van een hiërarchie: het gaat veel meer om 'anders' dan om 'minder' (zie ook Barker 1984).
3. Bij de samenstelling van de vragenlijsten is gebruik gemaakt van eerder (in ander onderzoek) opgenomen en beproefde vragen. Het betrof hier vragen van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), de onderzoeksbureaus Inter/View en NIPO en onderzoek zoals gerapporteerd in Hagendoorn & Janssen (1983) en Eisinga & Scheepers (1989). De gebruikte vragenlijsten kunnen worden aangevraagd bij de auteurs.
4. Vertekening als gevolg van non-respons leidt primair tot een verschuiving van gemiddelden. In een zoektocht naar samenhang is echter vooral de spreiding van de variabelen van belang: 'Die spreiding hoeft qua ligging en omvang niet overeen te komen met de populatiespreiding, zolang zij zich maar uitstrekt over een theoretisch relevant deel van de betreffende dimensie. Een systematische non-response, gerelateerd aan een of meer onderzoeksvariabelen, is aldus geen steen des aanstoots meer.' (Emans 1989: 103)
5. Zo kan het model waar het in het vervolg van het betoog om gaat slechts langs uitermate omslachtige weg in LISREL gespecificeerd worden.
6. Op enkele relevante beperkingen van de toetsstatistiek en een aantal alternatieven zal in het vervolg van het verhaal worden teruggekomen.
7. In een enkel geval was een indicator gekozen die althans op het eerste gezicht niet volledig aansloot bij het concept zoals door ons uitgewerkt; in deze gevallen ging het om indicatoren die in ander onderzoek voor het betreffende concept waren beproefd. In deze (uitzonderings)gevallen woog gebleken bruikbaarheid (ook in die zin dat geen onoverkomelijke gevolgen voor de respons waren te verwachten) wat zwaarder dan volstreekte conceptuele zuiverheid.
8. Het uiteenlopende aantal indicatoren voor de diverse concepten is meer het gevolg van praktische dan van inhoudelijke overwegingen. Voor sommige concepten bleek het eenvoudiger in de bestaande (onderzoeks)literatuur indicatoren te vinden of nieuwe te ontwikkelen dan voor andere; in het geval van klassiek racisme was het aantal indicatoren mede beperkt uit het oogpunt van de respons.
9. De stellingen gericht op anti-democratische opvattingen luiden als volgt:

1. De Tweede Kamer kan maar beter opgeheven worden, want ze lost toch geen enkel probleem op.
2. Voor de oplossing van problemen in de samenleving hebben we geen politieke programma's nodig, maar een sterke leider.
 10. De communaliteiten waren lager dan .20.
De vervallen stellingen (met vermelding van vermeend achterliggend concept) luiden als volgt:
 - In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen. (nationalisme)
 - Het hoge werkloosheidscijfer in Nederland wordt niet veroorzaakt door buitenlanders. (etnocentrisme)
 - Homosexualiteit zou streng gestraft moeten worden. (autoritarisme)
 - De mensen zijn van nature niet gelijk, er zijn leiders en volgelingen. (autoritarisme)
 - Er zijn twee soorten mensen, sterken en zwakken. (autoritarisme)
 - Hoger geplaatsten dient men te respecteren. (autoritarisme)
 Opgemerkt moet nog worden dat twee indicatoren voor xenofobie hoger laadden op het theoretisch zeer nauw verwante concept etnocentrisme, reden waarom deze stellingen bij etnocentrisme zijn gevoegd.
 11. Hiermee lopen we het risico dat deze groep, overigens voor zowel Haarlem (74%) als Almelo (75%) een meerderheid der respondenten, een relatief homogene groep gaat vormen. Als voor deze groep op empirisch niveau van rechtsextremisme als ideologie gesproken kan worden, moet vervolgens worden bekeken of die conclusie stand houdt als de overige, nu verwijderde respondenten mede in de analyse worden betrokken.
 12. Dit is waarschijnlijk (mede) het gevolg van de gebruikte formulering van de indicatoren voor nationalisme, waar sprake is van het bijbrengen van een taak, van het in acht nemen van eerbied en van trots (zie voor de preciese formulering tabel 1). Stuk voor stuk gaat het hier om woorden en termen die nauw verwant zijn aan het autoritaire discours.
 13. Zo wordt bijvoorbeeld de indicator NAT1 (zie tabel 1) primair door de factor nationalisme beïnvloed maar, zoals hiervoor betoogd is, waarschijnlijk ook door de factor autoritarisme. In het geval van de drie factoren die met vreemdelingen-buitenlanders te maken hebben, is mede-beïnvloeding eveneens plausibel.

Literatuur

- Adorno, T.W. e.a. (1950), *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Backes, U. (1987), 'Rechtsextremismus in westlichen Demokratien'. In: W. Michalka (Hrsg.), *Extremismus und streitbare Demokratie. Neue Politische Literatur*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, p.71-128.
- Backes, U. (1989), *Politischer Extremismus in demokratischen Verfassungsstaaten. Elemente einer normativen Rahmentheorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Barker, M. (1981), *The New Racism. Conservatives and the Ideology of the Tribe*. London: Junction Books.
- Barker, M. (1984), 'Het nieuwe racisme'. In: A. Bleich, P. Schumacher e.a., *Nederlands racisme*. Amsterdam: Van Gennep, p.62-85.
- Bentler, P.M. (1988), *EQS. Structural Equations Program*. Los Angeles: BMDP Statistical Software Inc.
- Bentler, P.M., D.G. Weeks (1980) 'Linear structural equations with latent variables'. *Psy-*

- chometrica* 45/3, p.289-308.
- Bentler, P.M., D.G. Weeks (1982), 'Multivariate analysis with latent variables'. In: P.R. Krishnaiah, L.N. Kanal (eds.), *Handbook of Statistics*. Amsterdam: North-Holland, Vol.2, p.747-771.
- Betz, H.-G. (1994), *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Houndmills, etc.: MacMillan.
- Beyme, K. von (1988), 'Right-wing extremism in post-war Europe'. *West European Politics* 11/2, p.1-18.
- Bollen, K.A. (1989), *Structural equations with latent variables*. New York: John Wiley & Sons.
- Cheles, L., R. Ferguson, M. Vaughan (eds.) (1991), *Neo-Fascism in Europe*. London, etc.: Longman.
- Doll, H.-J. (1990), 'Aktuelle Situation des Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland (Stand Mai 1990)'. In: *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Bundesministern des Innern, p.41-54.
- Donselaar, J. van (1991), *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Donselaar, J. van (1993), 'Racistisch geweld en extreem-rechts'. *Migrantenstudies* 9/2, p.2-15.
- Driel, B. van, J.J.M. van Holsteyn (1994), 'Rechtsextremisme in Almelo'. In: B. van Driel, *Het voorkomen van rechtsextremisme in Almelo. Een onderzoeksrapport in twee delen*. Almelo/Leiden: gemeente Almelo/rijksuniversiteit Leiden, p.1-12.
- Dunk, H.W. von der (1975), 'Het fascisme - een tussenbalans'. *Internationale Spectator* 29/1, p.32-50.
- Dunn, G., B. Everitt, A. Pickels (1993), *Modelling covariances and latent variables using EQS*. London: Chapman and Hall.
- Eijk, C. van der, G.A. Irwin (1988), 'Survey. Het Nationaal Kiezersonderzoek'. In: W. Derksen, A.F.A. Korsten, A.F.M. Bertrand (red.), *De praktijk van onderzoek. Problemen bij onderzoek van politiek, bestuur en beleid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, p.205-236.
- Eisinga, R.N., P.L.H. Scheepers (1989), *Etnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische modellen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Elbers, F., M. Fennema (1993), *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde.
- Emans, B.J.M. (1989), "'Respondent hunting": het hoe en waarom van response-realistic'. In: J. van der Zouwen, W. Dijkstra (red.), *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek met vragenlijsten. Methoden, knelpunten, oplossingen*. Amsterdam: VU Uitgeverij, p.99-114.
- Falter, J.W., S. Schumann (1988), 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe'. *West European Politics* 11/2, p.96-110.
- Fielding, N. (1981), *The National Front*. London, etc.: Routledge & Kegan Paul.
- FOK (1993), *Jaaroverzicht 1992*. Amsterdam: FOK.
- Ford, G. (1992), *Fascist Europe. The Rise of Racism and Xenophobia*. Boulder: Pluto Press.
- Geiss, I. (1988), *Geschiede des Rassismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hagendoorn, L., J. Janssen (1983), *Rechts-omkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Amboboeken.
- Hainsworth, P. (ed.) (1992), *The Extreme Right in Europe and the USA*. London: Pinter Publishers.
- Hartmann, U., H.-P. Steffen, S. Steffen (1985), *Rechtsextremismus bei Jugendlichen. Anregungen, der wachsenden Gefahr entgegenzuwirken*. München: Kösel-Verlag.

- Herz, T.A. (1975), *Soziale Bedingungen für Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland und in den Vereinigten Staaten. Eine vergleichende Analyse der Anhänger der Nationaldemokratischen Partei Deutschlands und der Anhänger von George C. Wallace*. Meisenheim am Glan: Anton Hain.
- Holsteyn, J. van, C. Mudde (1992a), *Op zoek naar rechtsextremisme. Opmerkingen naar aanleiding van een in en om Haarlem gehouden onderzoek*. Leiden: Vakgroep Politieke Wetenschappen.
- Holsteyn, J.J.M. van, C.E. Mudde (1992b), 'Voorzichtig omspringen met begrip rechtsextremisme!'. *Namens*, 7/4, p.19-23.
- Husbands, C.T. (1981), 'Contemporary right-wing extremism in Western European democracies: A review article'. *European Journal of Political Research* 9/1, p.75-99.
- Iddekinge, P.R.A., A.H. Paape (1970), *Ze zijn er nog...* Amsterdam: De Bezige Bij.
- Jaschke, H.-G. (1987), 'Rechtsextremismus'. In: I. Fetscher, H. Münkler (Hrsg.), *Pipers Handbuch der politischen Ideen. Band 5. Neuzeit: Vom Zeitalter des Imperialismus bis zu den neuen sozialen Bewegungen*. München, etc.: Piper, p.487-495.
- Jöreskog, K.G., D. Sörbom (1984), *LISREL VI: Analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables and least squares methods*. Mooresville: Scientific Software.
- Kirfel, M., W. Oswald (Hrsg.) (1991), *Die Rückkehr der Führer. Modernisierter Rechtsradikalismus in Westeuropa*. Wien, etc.: Europaverlag, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage.
- Knütter, H.-H. (1991), *Hat der Rechtsextremismus in Deutschland eine Chance?* Bonn: Der Bundesminister des Innern.
- Koch, K. (1993), 'Burgerschap, rechts-extremisme en Europese integratie'. *Beleid & Maatschappij* 20/1, p.17-19,23.
- Kohn, H. (1965), *Nationalism: Its Meaning and History*. Princeton: Nostrand.
- Kowalsky, W., W. Schroeder (Hrsg.) (1994a), *Rechtsextremismus. Einführung und Forschungsbilanz*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kowalsky, W., W. Schroeder (1994b), 'Rechtsextremismus - Begriff, Methode, Analyse'. In: W. Kowalsky, W. Schroeder (Hrsg.), *Rechtsextremismus. Einführung und Forschungsbilanz*. Opladen: Westdeutscher Verlag, p.7-20.
- Macridis, R.C. (1989), *Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes*. Glenview, etc.: Scott, Foresman and Company, 4th. ed.
- Meeuse, A. (1981), 'Fascisme en anti-fascisme, een verkenning'. In: Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme*. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Van Gennep, p.9-61.
- Meijerink, F.G.J. (1995), *Path Models for Variables of Mixed Measurement Levels*. Leiden: DSWO Press. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, te verschijnen.
- Merkel, P.H. (1995), 'Radical right parties in Europe and anti-foreigner violence: A comparative essay'. *Terrorism and Political Violence* 7/1, p.96-118.
- Merkel, P.H., L. Weinberg (eds.) (1993), *Encounters with the Contemporary Radical Right*. Boulder: Westview Press.
- Mudde, C. (1995), 'Right-wing extremism analyzed'. *European Journal of Political Research* 27/2, p.203-224.
- Onderzoekscommissie (1991), *Onderzoekscommissie racisme en vreemdelingenhaat. Verslag over de bevindingen*. Luxemburg: Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.
- Pennings, P., K. Brants (1985), *Rechts-extreme jongeren. Theorie en praktijk van politiek gedrag*. Amsterdam: Vakgroep Collectief Politiek Gedrag.
- Pfahl-Traughber, A. (1993), *Rechtsextremismus. Eine kritische Bestandsaufnahme nach der*

- Wiedervereinigung*. Bonn: Bouvier Verlag.
- Pfahl-Traughber, A. (1994), *Volkes Stimme? Rechtspopulismus in Europa*. Bonn: Dietz.
- Schampeleire, H. de, Y. Thanassekos (eds.) (1991), *Extreem rechts in Europa/L'extrême droite en Europe de l'ouest*. Brussel: VUB-Press.
- Stouthuysen, P., (1993), *Extreem-rechts in na-oorlogs Europa*. Brussel: VUB-Press.
- Taggart, P. (1995), 'New Populist Parties in Western Europe'. *West European Politics* 18/1, p.34-51.
- Ueltzhöffer, J. (1983), 'Rechtsextremismus'. In: D. Nohlen (Hrsg.), *Pipers Wörterbuch zur Politik*. München, etc.: Piper, Teil 2, p.367-370.
- Witte, H. de, J. Billiet (1990), *Een volk, een leider? Extreem-rechtse opvattingen en stemgedrag in Vlaanderen*. Bijdrage aan het Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie-symposium 'Rechtsextremisme: zeepbel of tijdbom?', Amsterdam, 23 november.
- Witte, H. de, J. Billiet (1992), *Extreem-rechtse opvattingen in Vlaanderen in 1991: resultaten van een postenquête*. Paper voor de 1992-conferentie van de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie, Leiden, 6 november.
- Witte, H. de, J. Billiet, P. Scheepers (1994), 'Hoe zwart is Vlaanderen? Een exploratief onderzoek naar uiterst-rechtse denkbeelden in Vlaanderen in 1991'. *Res Publica* 36/1, p.85-102.
- Witte, R. (1993), 'Seven myths about racist violence in Europe'. *PIOOM Newsletter* 5/1, p.8-9.